

OMONİMLƏR VƏ ONLARIN ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏN FƏRQİ

**Tərlan HƏSƏNOVA,
Bakı şəhəri 287 nömrəli Zəkalar liseyinin müəllimi**

Tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanması və bu texnologiyaların tətbiqi əsas problemlərdən biridir. Müasir dərs uşaqlarda yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməyi və dərs prosesində qarşılıqlı əlaqə zəminində şagirdləri fəallaşdırmağı qarşıya məqsəd qoyur, eyni zamanda, şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişləri formalaşdırır. Buna görə də dərsdə idraki müstəqilliyə xidmət göstərən problemlə suallara, düşündürücü məsələlərə xüsusi yer verilməlidir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

Mövzu: "Leksika" bölməsindən omonimlər və onların çoxmənalı sözlərdən fərqi", dərsdə qarşıya qoyulan məqsəd isə şagirdlərin çoxmənalı sözlərlə bağlı keçdiklərini təkmilləşdirmək və omonimlər haqqında məlumat verərək onları fərqləndirməyi mənimsətməkdir.

Bunun üçün onlar fərdi olaraq və qruplar şəklində çalışacaq, dərs əqli hücum, suallar və müzakirələr, işgüzar səs-küy şəraitində keçiriləcək.

Təchizat: V sinif üçün Azərbaycan dili dərslisi, omonimlər lüğəti, əyani vəsaitlər, şəkillər, testlərdir.

Omonimlər səslənən,
Eyni sözdür, kəlmədir.
Amma elə bilmə ki,
Mənalı eynidir.

Şeirdə işləndə
Deyimi gözəl edir.
Aşıqlar bu sözlərə
Cinas qafiyə deyir.

Omonim sözlərlə şagirdlər hələ ibtidai siniflərdə tanış olmuşlar. Lakin bu leksik anlayış haqqında nəzəri biliyə V sinifdə yiyələnirlər. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər omonim sözün ifadə etdiyi bütün mənalı müstəqil müəyyənləşdirə bilmir, müəllimin köməyinə böyük ehtiyac hiss edirlər. Odur ki, omonim anlayışını izah edərkən mümkün qədər həmin omonimlərin aid olduğu əşyalar və ya bu əşyaların şəkilləri nümayiş etdirilsə, şagirdlər omonimlərin mənasını tez başa düşər, onların ifadə etdiyi anlayışların birini digərindən asanlıqla fərqləndirə bilirlər.

Aydındır ki, şagirdlər əyləncəli oyunlara daha çox maraq göstərirlər. Çünki burada uşağı maraqlandıran, onun zehni fəallığına təsir edən şəkillər, sxem və cədvəllər, müəyyən məqsəd daşıyan tapmaca və atalar sözləri, əyləncəli suallar və s. məsələlər öz əksini tapır. Bu tapşırıqlar şagirdlərin məntiqi tərffəkinin inkişafına müsbət təsir göstərir, onlarda təhlil etmək, müqayisə aparmaq, ümumiləşdirmək və s. bacarıqların formalaşmasına səbəb olur.

Dərs prosesini suallarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu məqsədlə dərsi "Mənalı sözlər" adlanan oyunla başlayıram.

Aparıcı oyuna bu sualları daxil edir:

- Yerində peyki.
- Yer qazmaq üçün istifadə olunan alət.
- Ev quşlarından birinin adı.

Aparıcı sualı oxuyur və oyunçulardan birinin adını çağırır. Fikirləşmək üçün 30 saniyə vaxt verir. Əgər oyunçu bu müddət ərzində suala cavab verməzsə, oyundan çıxarılır. Suallar qurtarana qədər oyun davam etdirilir. Bir oyunçu bir neçə suala cavab verə bilər. Belə halda o daha çox xal toplayır və oyunun qalibi sayılır. Sualların cavabı yazı taxtasında qeyd olunur. Omonim sözlər müəyyən olunduqdan sonra ikinci mənalı üzərində əlavə oyun keçirilir. Hər komandaya 4 dəqiqə vaxt verilir.

- Ağacın yığun budağı.
- Çalğı alətlərindən birinin adı.
- Kiçik dalğaya nə deyirlər?
- Hər hansı bir əsərdə haqqında danışılan müəyyən şəxs.
- Axsam yeməyinin adı.
- İlin bir fəslinin adı.
- Sözüün əsas hissəsinin adı.
- Sualların cavabı: ay, bel, qaz, qol, saz, ləpə, surət, şam, yay, kök.
- Məlumdur ki, omonim sözlər başqa-başqa mənalı bildirsə də, onlar eyni cür yazılır.

Məsələn:

- əqrəb1 (saatda vaxtı göstərən dəmir mil)
- əqrəb2 (zəhərli həşərat növündən biri)
- kök1 (ağacın rüşəsi) kök4 (vəziyyət, şəkil, forma)
- kök2 (kefi yüksək olan) kök5 (yağlı)
- kök3 (sözüün mənalı, dəyişməyən hissəsi) kök6 (nəsil, qohum-əqrəba)
- Kök 7 sözünün digər bir mənasını (yerlək, uzunsov sarı

bitki) isə tapmacanı cavablandıraraq müəyyən edirlər.

- Yer altda tapmacayam,
- Ucu biz yarmaçayam.
- Yox başım, yox bədənim,
- Mən tək birçə qıçayam.
- Hamı bilir dadımı,
- Tapın görək adımı?

Lakin dilimizdə elə sözlərə də təsadüf olunur ki, onların bəziləri eyni cür tələffüz olunur, lakin başqa cür yazılır. Belə sözlər paronim adlanır. Məsələn: sənət, sənəd.

- Bəziləri də eyni cür yazılır, ancaq müxtəlif cür tələffüz olunur : Ay sarı dimdik,
- Çox durma di'mdik.
- Bi'ldir dedim ki,
- Hər kəsə bildi'r.

Vurğu fərqi olan bu sözlərə isə omoqraf deyilir. Buna görə də omonimlər haqqında məlumat verərkən sözlərin yazılışı və tələffüzünə əsaslanmaq da vacib sayılır.

Omonimləri fərqləndirmək üçün onlardan yeni söz yaratmaq mümkün olub-olmadığına fikir verilməlidir. Eyni səs tərkibli sözdən yeni söz yaratmaq mümkün olursa, demək, o, omonim sözdür. Məsələn: bağ (ip, kəndir)- bağ (meyvə ağaclarının əkilədiyi yer) omonimlərini götürək. Birinci sözdən bağlamaq, bağlı və s., ikincidən isə bağban, bağça və s. sözlərini düzəltmək olur.

Dildə bəzən də elə sözlər işlənir ki, onların omonim mənalarnı müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır və ya şagirdin digər mənə haqqında heç anlayışı olmur.

Lüğətdəki bir sıra sözlərə müraciət edək:

- üzük1- barmağa keçirilən bəzək əşyası
- üzük2- əldən düşmüş, yorğun (O, üzük adamlar kimi davranırdı.)
- azad1 - başqasından asılı olmayan, sərbəst
- azad2 - bərk oduncaqlı ağac növü
- qızılca1- səpki (xəstəlik)
- qızılca2- meyvə.

ütü1 - paltarı qaydaya salan alət
ütü2- isti, bürkü

Verilən nümunələrdəki birinci izahat şagirdlərin əksəriyyəti üçün aydın olacaq, ikinci izahatı isə, yəqin ki, bir çoxları sərbəst müəyyən edə bilməyəcəklər. Bunun üçün də dərs prosesində omonimlər lüğətindən istifadə etsək, həm dərs maraqlı keçər, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olarıq.

Başqa bir əyləncəli tapşırıq müraciət edərkən. Çən - yol, yaz, qaz
Sözlərindən
Nə çox, nə də az –
Düz on birini
Omonim kimi
Tez sırala, yaz.

çən	mayeləri saxlamaq üçün böyük qab duman
yol	gediş-gəliş üçün yer vasitə, üsul didişdirmək dafa, kərə
yaz	ilin fəsillərindən birinin adı iş görmək
qaz	ördəyə bənzər, lakin ondan böyük, əti yeyilən su quşu maddə, fiziki cisim hər hansı bir alətlə torpağı oymaq

Sözün omonim mənaları həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn:

Sarı → rəngin adı-*sifət*
→ hərəkət (sarımaq)-*feil*
→ tərəf, doğru mənasında-*qoşma*

Bel → bədənin ortası, qurşaq bağlanan yeri-*isim*
→ uzun saplı qazma aləti-*isim*

Çoxmənalı sözlər isə eyni nitq hissəsinə aid olur. Bu, o deməkdir ki, sözün ilkin, dominant mənası nitq hissəsinə görə isimdirsə, o biri törəmə mənalar da – mənə çalarları da isim olmalıdır. Məsələn:

insanın gəminin ayaqqabının

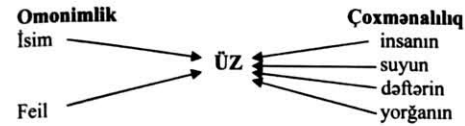
Bundan başqa, omonim sözlər yalnız həqiqi mənaya malik olduğu halda, çoxmənalı sözlər daha çox məcazi mənə daşıyır.

Çoxmənalı sözlərin,
Biri əsasdır, əsas,
Əsas mənalı o söz,
Heç vaxt məcazi olmaz.

Qızıldan olsa payız,
Bu, məcazi mənadır.
Qızıl üzük taxsalar,
Bu, həqiqi mənadır.

Dilimizdə həm omonimlik, həm də çoxmənalılıq keyfiyyətinə malik olan bir sıra

sözlər var. Bunlara kök, dil, qol, yol , at , üz və s. misal göstərmək olar. Lövhdə “ÜZ” sözünü yazıram və şagirdlərə onun mənaları üzərində işləməyi tapşırıram.

Şagirdlər çoxmənalı sözlərdə mənaların bir-biri ilə bağlı olduğunu, əsas mənadan tam uzaqlaşmadığını, omonimlərin isə tamamilə fərqli, uzaq mənalar daşdığını müəyyən edirlər.

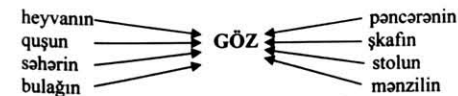
Çoxmənalı sözlərlə bağlı deyilən fikri şagirdlərə yaxşı mənimsətmək üçün bir şeir üzərində iş aparırıq.

GÖZLƏR

*Bilirsənmi göz nədir?
Bu balaca söz nədir?
Heyvan gözü, quş gözü
Baxmaq üçün, görmək üçün
Düzəldiblər bu sözü.
Şəhərin də gözü var
Günəşlə bir açılar.
Bulağın da gözü var
Tutulsa, o quruyar.
Yəqin ki, sən görmüsən
Təkgözlü, ikigözlü,
Çoxgözlü pəncərələr.
Bu gözlərdən görünür
Bizim dağlar, dərələr.
Şkafın da, stolun da,
Mənzilin də gözü var.
Kimin belə sözü var?
(T.Elçin)*

Şeiri oxuyandan sonra şagirdlər mətndən çoxmənalı sözləri tapıb, sxem şəklində yazır və sözlərin hamısının isim olduğunu müəyyən edirlər.

Yuxarıdakı tapşırıqda “YOL” sözünün omonim variantlarının izahını vermişdik. Yeno ədəbi nümunəyə müraciət edirəm:

-Yollar dünyada çoxdur,
Sayı-hesabı yoxdur.
Bostan yolu, bağ yolu,

Aran yolu, dağ yolu...
Bir yol var ki, dünyada
Onu getmirsən hədə, Həmişə düşür yada
Qoca olana qədər.
Şeirdə daha hansı yoldan söhbət getdiyini soruşuram. Uşaqlar bu yolun məktəb yolu olduğunu söyləyirlər.

Aydınlaşdırıraq ki, "YOL" sözü həm də çoxmənalı söz kimi işlənir.

Daha sonra test tapşırıqlarına müraciət edirik.

1. Həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik xüsusiyyəti daşıyan sözlər hansı sıradadır?

- A) sağ, ağız, ayaq
B) qol, kök, dil
C) divan, bel, bar
D) üz, ürək, təyyarə
E) qol, qanad, yurd

Doğru cavabın B variantı olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra şagirdlər fikirlərini sübut edirlər.

S Ö Z	OMONİMLİK	ÇOXMƏNALILIQ
qol	imza bədən üzvü	ağacın qolu çayın qolu
kök	yağlı yerkökü	ağacın kökü sözün kökü
dil	ağızda olan çoxəzələli ət parçası ünsiyyət vasitəsi	qarmonun dili ayaqqabının dili

2. Cümləni tamamlayın.

Omonimlər çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, ...

- A) yazılışı və deyilişi müxtəlif olan sözlərdir.
B) tamamilə fərqli mənalar bildirir.
C) oxşar əşya, əlamət və ya hərəkəti bildirir.
D) fikri daha dəqiq ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, nitqdə yersiz təkrarların qarşısını alır.

E) yalnız eyni nitq hissəsinə aid olur.

3. Çoxmənalı sözlər haqqında hansı fikir səhvdir?

- A) Əsas mənə ilə bağlı olub, törəmə (məcazi) mənalarda işlənə bilən sözlərdir.
B) Daha çox isim, sifət və feillərdə müşahidə olunur.
C) Çoxmənalı sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdir.
D) Çoxmənalılıq, əsasən, sözün məcazi mənada işlənməsi ilə yaranır.
E) Eyni söz həm çoxmənalı, həm də omonim kimi işlənə bilər.

Növbəti test tapşırığı da şagirdlər üçün çox maraqlıdır:

4. Hansı feil omonimdir?

- A) sevmək
B) oxşamaq

- C) qəhərlənmək
D) gəzmək
E) görünmək

Şagirdlər bir qədər müzakirə etdikdən sonra doğru cavabın B variantı olduğunu nümunələrlə izah edirlər.

Məsələn: Sevil nənəsinə çox oxşayır. (Bənzəmək)

Ana qızının ipək saçlarını oxşadı. (Əzizləmək)

Oxşamaq sözünün daha bir mənası ağı demək, dərdinə şerik olduğunu bildirmək. Mövzunun şagirdlərin hafizəsində möhkəm iz salması məqsədilə dərsdə istifadə etdiyim bir neçə əyləncəli oyunu nəzərinizə çatdırıram:

Oxşarlıq

Bu oyunun köməyi ilə şagirdlər müqayisə etməyi, tutuşdurmağı öyrənir və çoxmənalı sözün mənə incəliklərini cümlə içərisində müəyyənləşdirməklə nitq vərdişlərinə yiyələnirlər.

Aşağıdakı dörd çalışmanı qruplar arasında paylayıb hər bir çalışmanın icrası üçün 3 dəqiqə vaxt ayırıram. Çalışmanın icrasını diqqətlə izləyir və nəticə haqqında şagirdlərə məlumat verirəm.

Çalışma 1. İnsanın bədən üzvlərindən qaş, göz, baş, üz, əl hansı mənalarda işlənir? Misal göstərin.

Nümunə: Qaş insana gözəllik verir. Üzüyü qaşına görə qiymətləndirirlər və s.

Çalışma 2. Rəng bildirən qara, ağ, göy sözlərinin əlavə mənalarını söyləyin.

Nümunə: Əziziyəm, göy bağlar,

Göy bağçalar, göy bağlar.

Gözəldə nə qaydadır,

Ağ buxağa, göy bağlar.

Çalışma 3. Dad bildirən şirin, acı, turş sözlərinin əlavə mənalarını söyləyin.

Nümunə: Acı söz qılıncdan itidir.

Çalışma 4. Hərəkət bildirən sərmək, dolmaq, keçmək, dolanmaq kimi sözlərin əlavə mənasını şifahi söyləyin. Hər mənaya aid bur cümlə yazın.

Nümunə: keçmək (bir il) – keçmək (günahından) – keçmək (yoldan) – keçmək (köç) – keçmək (dövrən) və s.

OX

Aparıcı yazı taxtasında doqquz ox şəkli çəkir. Qarşısında omonim sözlər yazır. Oyunçular həmin sözlərin işlənmə məqamlarını müəyyən edirlər.

=>bal => biz => qaş

=>bağ =>sarı =>sağ

=>yaz => yay =>göy

Aparıcı oyunun ikinci gedişini belə aparır. Bağ sözünü deyib oyunçulardan birinin adını çəkir. Həmin oyunçu bağ omoniminə aid cümlələr qurub söyləyir. Düzgün cavab üçün bir xal verilir.

Oyunun üçüncü gedişində aparıcı belə bir sualla oyunçulara müraciət edir:
-Tərkibində həmin sözlərdən olan atalar sözü, şeir, tapmaca və bayatılardan

hansılarını bilirsiniz?

Aparıcı nümunə üçün birini söyləyir:

Bu dəərə uzun dəərə,

Getdikcə uzun dəərə.

İstərəm bir bağ salam,

Yar gələ, üzüm dəərə.

Hansı qrup çox nümunə versə, o, oyunun qalibi sayılır.

Dərsin sonunda hansı qrupun daha çox fəallıq nümayiş etdirdiyi müzakirə edilir, qiymətləndirmə aparılır, evə tapşırıq verilir.

ÇALIŞMA. Kök sözünün hansı cümlələrdə omonim, hansı cümlələrdə isə çoxmənalı söz kimi işləndiyini müəyyən edin.

1. Jenşenin kökündən qiymətli dərman hazırlanır.

2. Sözün kökü ayrılıqda məna bildirir.

3. Bu il bostanda xeyli kök əkmişik.

4. Kök adam çox qaça bilməz, tez yorular.

5. Məsdər feillərin kökünə -maq, -mək şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Şərq-Qərb. Bakı, 2007.*

2. *H.Q. Hüseynov "Əyləncəli qrammatik oyunlar". Bakı, 1992.*

3. *Elbəyi Maqsudov "Poetik-praktik Azərbaycan dili". Bakı, 2017.*